

© Світлана Герегова* (Чернівці)
© Костянтин Варварич** (Чернівці)

ОБ'ЄКТИ ВСЕСВІТНЬОЇ СПАДЩИНИ ЮНЕСКО В КРИМУ В УМОВАХ РОСІЙСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (2014–2021 рр.)

У статті проаналізовано стан та правовий статус об'єктів культурної спадщини України в Криму, що перебувають під захистом ЮНЕСКО, у період з початку окупації півострова росією до 2021 року, тобто до початку повномасштабного вторгнення рф в Україну. Це — Херсонес Таврійський та його хора, включений до Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО у 2013 році, Бахчисарайський палац кримських ханів та Судакська (Генуезька) фортеця, які є репрезентантами кримської спадщини від України у Попередньому списку (Tentative List) ЮНЕСКО. Акцентовано увагу на цілеспрямованому порушенні з боку рф норм міжнародного права, зокрема Гаазької конвенції 1954 року про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту.

Розглянуто початок і проведення археологічних розкопок на території Херсонеса Таврійського під приводом збереження цієї пам'ятки, а насправді з метою використання задля пропаганди офіційних в росії історичних наративів та православ'я. Наведено факти викрадення цінностей, проведення незаконних «реставраційних» робіт на культурних об'єктах всесвітнього значення в Криму відповідно до проголошеної урядом рф «культурної політики», що є загрозою унікальності та історичній достовірності цих пам'яток. Окреслено роль співпраці ЮНЕСКО (моніторингові місії) та України (дипломатична діяльність) щодо привернення уваги світової спільноти до привласнення унікальної кримської культурної спадщини росією. Наголошено на актуалізації в умовах повномасштабної російсько-української війни посилення міжнародного тиску та розробки нових механізмів дистанційного моніторингу для збереження культурної спадщини України як частини світової.

Ключові слова: Україна, об'єкт, Всесвітня спадщина, ЮНЕСКО, Херсонес Таврійський, культурна спадщина, археологія, Крим, російська окупація, охорона та збереження.

Svitlana Herehova (Chernivtsi)
Kostiantyn Varvarych (Chernivtsi)

UNESCO WORLD HERITAGE SITES IN CRIMEA UNDER THE CONDITIONS OF RUSSIAN OCCUPATION (2014–2021)

The article analyzes the state and legal status of Ukraine's cultural heritage sites in Crimea under UNESCO protection from the beginning of the Russian occupation until 2021, prior to the full-scale invasion of Ukraine. The study focuses on Ancient City of Tauric Chersonese and its Chora, inscribed on the UNESCO World Heritage List in 2013, as well as the Bakhchysaray Palace of the Crimean Khans and the Sudak (Genoese) Fortress, the most significant Crimean monuments on the UNESCO Tentative List. The paper highlights the process of including these unique monuments of Crimean culture into the prestigious World Heritage List through Ukraine's persistent efforts. A particular emphasis is placed on Russia's disregard for the 1954 Hague Convention and its Second Protocol (1999) regarding the enhanced protection of sites located in the annexed territory. The author argues that the occupation authorities use Tauric Chersonese to promote the concept of a «sacred center of Russia», serving as an element of ideological instrumentalization and the falsification of history.

The article explores the irreversible consequences for these sites resulting from the lack of direct control by Ukraine and international organizations under the conditions of Russian annexation. It outlines the problems of theft, displacement of artifacts, and their appropriation by Russia, as well as illegal archaeological excavations and «restoration» or «landscaping»

---

* к.і.н., доцентка кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
PhD in History, Associate Professor, Department of History of Ukraine, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University
orcid.org/0000-0001-7906-475X
baskos@ukr.net

** аспірант кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
Postgraduate Student, Department of History of Ukraine, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University
orcid.org/0009-0004-3912-0840
varvarych.kostiantyn@chnu.edu.ua

projects that lead to the loss of the sites' authenticity. The criminal nature of Russia's actions regarding the preservation of world-class monuments in Crimea is substantiated, citing rushed restoration design decisions prioritized for military infrastructure, negligence, the inability to provide qualified restoration teams, and the concealment of malpractice by «improving» the monuments authenticity.

Special attention is paid to Ukraine's activities within international organizations, primarily UNESCO, as a key tool for protecting cultural heritage from destruction and political appropriation. The study reveals the Organization's potential for monument protection through direct monitoring procedures, evidenced by the UNESCO Executive Board's regular decisions on Crimea. It is concluded that despite limited physical access, Ukraine's proactive stance in UNESCO keeps the issue of Crimean heritage on the international agenda and creates a legal framework for the future accountability of the aggressor. Ukraine presents itself not as a «victim», but as an active subject initiating new remote monitoring methods (satellite imagery, NGO reports, etc.).

Keywords: *Ukraine, site, World Heritage, UNESCO, Tauric Chersonese, cultural heritage, archaeology, Crimea, Russian occupation, protection and preservation.*

Постановка проблеми. Збереження культурної спадщини в умовах воєнних конфліктів та збройних протистоянь різної інтенсивності є одним з найбільших викликів сучасної міжнародної політики у напрямку охорони пам'яток. Міжнародно-правові механізми захисту культурної спадщини визначені Конвенцією про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини 1972 року, яка й встановлює принципи міжнародної співпраці у сфері охорони культурних об'єктів¹. Особливо актуальною ця проблема стала після окупації російською федерацією Криму в 2014 році. Незважаючи на те, що у 2013 році, завдяки активній діяльності саме українських профільних інституцій, стародавнє місто Херсонес Таврійський та його хора були внесені до Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО², окупаційна адміністрація одразу взяла під свій контроль цей об'єкт. Постали серйозні ризики для збереження визнаної у світі важливої пам'ятки кримської історії та культури, включаючи зміну системи управління об'єктом, проведення археологічних робіт без міжнародного контролю. Крім цього, існує загроза знищення кримської культури через відсутність можливості прямого контролю України та міжнародних організацій в умовах російської окупації Криму, що простежується у процесі викрадення, вивезення та апропріації росією унікальних кримських цінностей, а також руйнації та знищення автентичності об'єктів, що містяться у Попередньому списку (Tentative List) ЮНЕСКО — Бахчисарайського палацу кримських ханів та Судакської (Генуезької) фортеці.

Російська окупація Криму змінила сприйняття історичної та культурної спадщини в Україні як державою, так і суспільством. Сьогодні в Україні дедалі більше усвідомлюють, що матеріальна і нематеріальна культурна спадщина є вагомим інструментом культурної дипломатії та одним із елементів національної безпеки держави, що актуалізує означену проблематику.

Аналіз останніх досліджень. Обговорення проблем охорони та збереження надбань багатомістової кримської культурної спадщини в умовах окупації простежується одразу після анексії території півострова росією. Свідченням цього є організація наукових зібрань, першим з яких став круглий стіл «Історико-культурний та науковий потенціал Півдня та Сходу України в умовах окупації та військових дій: загрози, втрати, перспективи збереження та відновлення» (Київ, 12 листопада 2015 р.), що був проведений силами Інституту історії України НАН України. У його матеріалах вміщено, зокрема, публікації дослідників С. Кота³, О. Титової⁴ та ін. Проблема загроз та викликів щодо кримської культурної спадщини під час російської окупації Криму знайшла відображення у інформаційно-аналітичних матеріалах до парламентських слухань «Стан, проблеми та перспективи охорони культурної спадщини в Україні» 18 квітня 2018 р.)⁵.

Після повномасштабного вторгнення РФ в Україну, що супроводжується активним спрямуванням ворожих ракет та дронів на об'єкти історико-культурної спадщини України з намаганням знищити основу української національної ідентичності, з'явилися публікації науковців з проблем охорони та збереження культурної спадщини України в умовах російсько-української війни. Зокрема, це праці дослідників Г. Денисенко та О. Денисенко⁶, О. Рішняка⁷, Н. Калинюк, К. Мельникової та Н. Гуменної⁸, М. Рогожі⁹, які побіжно торкалися проблеми охорони та збереження кримської спадщини. Варто зазначити наукові доробки дослідників В. Бакальчук¹⁰ та Д. Яшного¹¹, в яких автори здійснили спробу аналізу політики «перетворень» російської окупаційної влади на території пам'яток всесвітнього значення в Криму.

Джерельна база дослідження. Недостатність наукової літератури покривається широкою джерельною базою нашого дослідження у вигляді електронних ресурсів. Це, насамперед, нормативні документи ЮНЕСКО та держави Україна з охорони та збереження культурної спадщини; інформація, вміщена на сайті Постійного представництва України при ЮНЕСКО — Спостереження за ситуацією в

Автономній Республіці Крим, Україна (25 січня 2021 р.)¹². У них зазначено, що з 2014 року Виконавча рада ЮНЕСКО ухвалила одинадцять рішень, спрямованих на забезпечення постійної уваги Організації до питань кримської перспективи, насамперед збереження кримської культурної спадщини в умовах російської окупації.

Найбільш інформативними матеріалами, на нашу думку, є доповідь Генерального директора ЮНЕСКО на 212-й сесії Виконавчої ради щодо моніторингу ситуації в Автономній Республіці Крим (Україна)¹³, де охоплений період 2014–2021 рр., тобто до повномасштабного вторгнення РФ в Україну. Крім цього, цікавістю становлять матеріали, розміщені на сайті «Голос Криму. Культура», який є репрезентацією проекту, створеного ГО «Кримський центр ділового та культурного співробітництва «Український дім» за підтримки Українського культурного Фонду¹⁴. Окремий розділ під назвою «Спадщина» містить категорію «Світова спадщина ЮНЕСКО»¹⁵, де представлені матеріали про нищення, переміщення та розкрадання кримських культурних цінностей росією, зокрема й про ведення незаконних археологічних робіт на території об'єкта ЮНЕСКО «Херсонес Таврійський та його хора».

Цінними є аналітичні роботи, підготовлені моніторинговими місіями громадських організацій ГО «Кримський інститут стратегічних досліджень»¹⁶, «Крим SOS»¹⁷ та ін. Вони присвячені проблемі збереження культурної спадщини Криму в умовах окупації РФ, зокрема впровадження на півострові т.зв. «культурної політики» путіна. Окремі дані або висновки діяльності цих та інших моніторингових груп знайшли широке відображення в онлайн-версіях засобів масової інформації. Це, на нашу думку, сприяло глибшому розумінню проблем та формуванню значимості окреслених питань в українському суспільстві.

Мета статті. Мета статті — простежити зміни в охороні і збереженні унікальних пам'яток кримської культури, включених як до основного, так і попереднього (Tentative List) Списків Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, що спричинено окупацією Криму росією. Окреслена мета зумовила й низку завдань: проаналізувати процес визнання кримських пам'яток надбанням людства; визначити особливості управління об'єктами ЮНЕСКО після окупації Криму; акцентувати увагу на основних загрозах для збереження автентичної культурної спадщини Криму в умовах окупаційного режиму; дослідити реакцію міжнародної спільноти щодо руйнувань кримської культурної спадщини, зокрема й об'єктів-репрезентантів України у Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

Виклад основного матеріалу. Збройна агресія РФ проти України зумовила початок першої у XXI столітті континентальної війни в Європі, чим підірвала систему колективної світової безпеки, встановлену після Другої світової війни. Міжнародна спільнота зіткнулася з режимом, який прагне силової ревізії кордонів і прямує до новітнього тоталітаризму.

Варто зазначити, що російська пропаганда, яка називала Кримський півострів виключно «російським» регіоном ще до його анексії у лютому 2014 року, почала активно просувати наратив т.зв. «кримської моделі» у світі: насадження думки про «споконвічно російські землі».

Сучасна російсько-українська війна розпочалася 20 лютого 2014 року, коли вперше були зафіксовані перетини державного кордону України збройними силами РФ через Керченську протоку, що було зафіксовано у Постанові Верховної Ради України «Про Заяву Верховної Ради України “Про відсіч збройній агресії російської федерації та подолання її наслідків”» від 21 квітня 2015 року № 337–VIII¹⁸.

У відповідь на імітацію масового невдоволення мешканців Сімферополя «київською владою», українські патріотичні сили, переважна більшість з яких — кримські татари, нівелювали плани агресора та зірвали їхнє прагнення представити окупацію Криму росією як результат бурхливого волевиявлення корінних мешканців півострова. Незважаючи на це, військові підрозділи РФ силовими методами захопили півострів і 18 березня в Москві був підписаний так званий договір про прийняття Криму до складу Росії, який «ратифікувала» державна дума РФ та рада федерації. Це означало початок окупації Криму росією, яка розпочала широкомасштабне привласнення державної, комунальної і приватної власності¹⁹.

Окупація Криму — це примусові агресивні зміни в його культурному просторі. Крим перестав бути туристичним регіоном, втратив науковий потенціал і рекреаційну привабливість, зазнав кардинальних змін у всіх сферах життя суспільства, практично перетворився в регіон зі значним переліком обмежень у міжкультурному спілкуванні.

Кількість зареєстрованих пам'яток на момент анексії Криму складала: «4095 пам'яток, з них: 118 — національного (в тому числі всесвітнього) та 3977 — місцевого значення, які охоронялися державою. Пам'ятки поділялися за типами: 1279 — історії, 2037 — археології, 260 — монументальної

скульптури та 519 — архітектури та містобудування»²⁰. Всупереч міжнародному праву, в 2014–2015 роках окупаційна адміністрація в Криму і держава-окупант здійснювали квазіюридичні кроки із привласнення історико-культурної спадщини України. Була ухвалена низка нормативних актів нелегітимної «Республіки Крим» і влади росії про оголошення об'єктів культурної спадщини (пам'яток історії та культури) Криму «невід'ємною частиною національного багатства і надбанням народів російської федерації»²¹. Таким чином рф «узаконила» привласнення усіх об'єктів культурної спадщини України на окупованому нею Кримському півострові, зокрема й унікальні пам'ятки кримської культури світового значення.

Без сумніву, однією із найважливіших пам'яток Північного Причорномор'я є національний заповідник Херсонес Таврійський та його хора. Це спонукало до номінування єдиної кримської пам'ятки до Списку об'єктів Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Вагома для України подія відбулася 23 червня 2013 р. під час засідання 37 сесії Комітету Всесвітньої спадщини (КВС) ЮНЕСКО у столиці Камбоджі Пномпені²². Херсонес Таврійський та його хора став четвертим українським об'єктом у найпрестижнішому списку людства. Перші три об'єкти: Софія Київська і Києво-Печерська лавра (1990), історичний центр міста Львів (1998), Резиденція митрополитів Буковини і Далмації (нині Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича (2011)). Крім цього, у Списку ЮНЕСКО уже були й транскордонні номінації, зокрема Геодезична дуга «Струве» (2005), Букові праліси Карпат (2007), а також було включено Дерев'яні церкви Карпатського регіону (2013).

Як відомо, місто Херсонес було засноване грецькими колоністами з Гераклеї Понтійської приблизно у V ст. до н.е. на території сучасного Кримського півострова. Географічне розташування Херсонеса на узбережжі Чорного моря зумовило швидке перетворення його на важливий торговельний і політичний центр античного світу. Особливістю пам'ятки є не лише добре збережені залишки античного міста, а й так звана хора — система сільськогосподарських земель, що оточували місто. Хора являє собою унікальний приклад організації аграрного простору античної колонії, що зберігся до нашого часу майже без змін. Саме поєднання міського центру та системи сільськогосподарських ділянок створює унікальний культурний ландшафт, який дозволяє дослідникам реконструювати господарську систему античного суспільства²³.

У 1892 році на території пам'ятки був створений археологічний музей, що й заклав підвалини формування історико-археологічного заповідника. Упродовж ХХ століття фахівці різних наукових установ проводили дослідження Херсонеса, зокрема, археологічні експедиції здійснювали науковці Національної академії наук України²⁴.

Після відновлення незалежності України Херсонес Таврійський отримав статус національного заповідника. Українські археологи продовжували дослідження пам'ятки, проводили реставраційні роботи та заходи зі збереження археологічних об'єктів. Підготовка номінації щодо включення Херсонеса до Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО розпочалася на початку 2000-х років. Згідно із процедурою, визначеною Конвенцією про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини (1972) та Настановами з регулювання виконання зазначеної Конвенції (2005), першим етапом є включення об'єкта до Попереднього Списку ЮНЕСКО за критеріями унікальності (у Настановах визначено десять критеріїв), які притаманні номінованій пам'ятці. Після успішного його проходження розпочався другий етап — підготовка номінаційного дося, що включала комплексне дослідження пам'ятки, аналіз її історичної цінності та розробка менеджмент-плану. Основним аргументом слугувала унікальна універсальна цінність об'єкта номінації, яка полягала у поєднанні античного міста та добре збереженої системи сільськогосподарських земель. Подібні комплекси є досить рідкісними у світовій археологічній практиці, що й зумовило одностороннє рішення членів КВС ЮНЕСКО щодо включення зазначеної пам'ятки до найпрестижнішого Списку людства.

Крім єдиного об'єкта, включеного до основного Списку ЮНЕСКО, у Криму розташована низка пам'яток, які мають значний культурний потенціал і входять до Попереднього списку (Tentative List) ЮНЕСКО, що, як зазначалось вище, є обов'язковою умовою для включення об'єкта до основного Списку ЮНЕСКО. Серед них: Бахчисарайський ханський палац (2003); комплекс пам'яток VI–XVI ст. Судакської (Генуезької) фортеці (2007); Кримська астрофізична обсерваторія як складова частина спільної номінації «Астрономічні обсерваторії України» (2008), культурний ландшафт «печерних міст» Кримської Готії Чуфут-Кале, Мангул-Кале, Еске-Кермен та історичне довкілля столиці кримських ханів Бахчисарая (2012) — українські номінації. Крім цього, до Попереднього списку ЮНЕСКО у 2010 р. включена й українсько-італійська транскордонна номінація Генуезькі торгові пости та фортифікації: від Середземного — до Чорного моря», яка у 2012 році розширена за рахунок об'єктів, розташованих на території Туреччини і Греції. Проте подальше опрацювання статусності

об'єктів як номінантів на включення до основного Списку ЮНЕСКО припинено у зв'язку з анексією Криму у 2014 році.

Аналізуючи наведений склад об'єктів культурної спадщини, можна побачити, що на момент окупації на території Криму розташовувалася третина всіх українських об'єктів, включених як до основного (один із семи), так і Попереднього (шість із п'ятнадцяти) списків ЮНЕСКО. Отже, певний історичний і статистичний екскурси уможливають краще розуміння рівня загроз і ризиків втрати культурних цінностей на окупованій території України.

Так, першим кроком рф у процедурному плані в окупованому Криму було рішення про прийняття українського об'єкта ЮНЕСКО — заповідника «Херсонес Таврійський та його хора» у федеральне підпорядкування. Варто зауважити, що це рішення приймалось надшвидкими темпами: у серпні 2015 року відповідними структурними підрозділами державного управління була розпочата робота щодо внесення пам'ятників і території Національного заповідника «Херсонес Таврійський» в окупованому Криму до Єдиного державного реєстру об'єктів культурної спадщини народів росії, а вже 7 грудня 2015 року «Херсонес Таврійський» згідно з указом президента був внесений до переліку цінних об'єктів культурної спадщини народів російської федерації²⁵. Цей факт свідчив про ганебне нехтування міжнародним законодавством, адже власником об'єкта ЮНЕСКО була і залишається Україна.

За допомогою російської пропаганди впроваджувалась певного роду константа, де Крим вважався виключно «російським» регіоном, заперечувався факт окупації півострова, натомість події весни 2014 р. називались «відновленням історичної справедливості». «Кримська модель» передбачала ствердження історичного зв'язку з територією шляхом називання окупованих територій «споконвічно російськими землями». А Крим раптом «набув» рис сакрального символу для Росії, що втокмачувалось у російському суспільстві. Слова путіна: «Для росії Крим, стародавній Корсунь, Херсонес і Севастополь мають велике цивілізаційне та сакральне значення, так само як Храмова гора в Єрусалимі для тих, хто сповідує іслам та юдаїзм. І так ми будемо ставитися до цього відтепер і назавжди»²⁶ — стали дороговказом для подальших перетворень кримської культурної спадщини у «споконвічно російську».

Саме тому після захоплення Криму й поспішного включення українських культурних об'єктів півострова у власне «правове поле», росія розпочала масштабні археологічні розкопки, а путін — реалізацію своїх нездорових проєктів, представляючи власні дії як необхідність проведення «благоустрою».

Ось як характеризує початковий етап цього переобладнання на російський лад пам'ятки світового значення старший науковий співробітник Інституту археології НАН України, експерт мережі Кримської платформи Евеліна Кравченко: «Розпочалися заходи із її упорядкування — будівництво великих оглядових майданчиків, які спотворили автентичний вигляд пам'ятки, прокладання пішохідних доріжок із дерев'яним настилом, ніяк не поєднаних із традиціями дорожнього покриття в Херсонесі, де завжди використовувався камінь або морська галька, зведення нової вхідної групи біля вежі Зенона тощо. Подальші заходи так званого благоустрою вже торкалися діючого Володимирського собору. Це було проведення комплексу робіт із облаштування комунікацій і території навколо собору Св. Володимира, що призвело до втрати частини експозиційної площі, порушення цілісних археологічних комплексів риттям траншей. У подальшому це призведе до руйнування законсервованих і засипаних спеціальною ґрунтовою сумішшю малюнків на стінах малої цистерни, що знаходиться біля собору Св. Володимира. Цей благоустрій продовжується досі, а в подальшому прогнозується його неконтрольоване впровадження на всій території Херсонеського городища»²⁷.

На залишках єдиної, збереженої у Північному Причорномор'ї, римської цитаделі було встановлено відкритий театр для проведення фестивалю опери і балету «Херсонес». Конструкції сцени, декорації, світлове і звукове обладнання, стільці у глядацькій залі, що важили десятки тонн, лягли на кам'яні залишки найдавнішої частини Херсонеса, закривши, таким чином, практично всю «дохристиянську» забудову міста, що лежала в основі унікальності об'єкта ЮНЕСКО. Будівельні роботи пошкодили культурний шар, що сягав майже десяти метрів, залишки античного замиського храму, міський некрополь із поховально-поминальними спорудами, шари зольника, залишки комплексів передмістя разом із керамічними майстернями.

На місці визначної світової археологічної пам'ятки окупанти розпочали зведення нового міста, що отримало «промовисту» назву «будівництво століття» парк «Новий Херсонес». На його території було заплановано будівництво дитячої міської школи мистецтв, філії «Артеку» — дитячого центру «Корсунь» з котельнею та під'їзною дорогою, міжнародного археологічного центру, трьох музеїв:

античності і Візантії; історії Криму; християнства; а також підземного паркінгу на 800 місць, кварталу-реконструкції «давнього міста» з сувенірними магазинами та ремісничими майстернями та двох туристичних центрів²⁸. Варто зауважити, що професійні археологічні дослідження в античному місті на такій площі необхідно проводити десятки років з дотриманням необхідних умов щодо збереження окремих артефактів та всієї пам'ятки загалом. Проте все це здійснювалось штурмовими методами, додатково залучалися некваліфіковані працівники до участі у розкопках, що становило ще більшу загрозу цілісності давніх предметів, що дійшли до наших днів.

Через необдумані кроки проектувальників та будівельників уже на початку робіт відбувалось руйнування пам'ятки. На цьому наголосила на III Міжнародному форумі експертної мережі Кримської платформи вже згадувана Євеліна Кравченко: «Росіяни нічого не тямали в геологічній ситуації на цьому місці, тому розпочали знімати ґрунт на території звичайними екскаваторами. Якимось чином вони розкопали там давнє джерело, тому все залило»²⁹. За таких обставин декілька розкопаних об'єктів перенесли на інше місце, що може свідчити про створення імітаційної автентичності пам'ятки історико-археологічний парк «Новий Херсонес».

Варто зазначити, що ці злочини були санкціоновані російськими археологами, які начебто проводили там дослідження під час експедиції Інституту історії матеріальної культури російської академії наук. Як стверджує науковець-реставратор Олег Рішняк: «Простежується тенденційний характер цих робіт. Розкопки в історичних ареалах Криму, артефакти з яких поповнювали колекції російських музеїв, проводилися російськими фахівцями. До виконання робіт залучалися працівники археологічних експедицій Інституту археології Російської академії наук та Державного Ермітажу»³⁰. Про результати розкопок періодично звітував путіну голова патріаршої ради з питань культури, митрополит Сімферопольської і Кримської єпархії рпц тихон (призначений путіним і вважається його «духівником»).

Цікавим є той факт, що виконавцем робіт і генеральним підрядником виступило міністерство оборони рф, а керівництво роботами і фінансування здійснював фонд «Моя історія» патріаршої ради з питань культури рпц, очолюваний митрополитом тихоном. Саме він проголосив «поновлення» монастиря в приміщеннях Херсонеського музею, а відповідно музей зі всіма експонатами мав бути переведений до новозбудованих приміщень на місці знищеної частини пам'ятки в Новому Херсонесі³¹.

Проте, щодо усіх цінностей, — це була бравада, адже станом на 2021 рік колекції Херсонеса Таврійського були підготовлені до вивезення за межі Криму. Згодом найцінніша колекція «Золото Візантії» з предметами спеціального зберігання опинилась у Новгороді. В 2023 році частина із вивезеного була виставлена у музеї Новгородського кремля, частина — відразу відправлена до його фондів, що стало яскравим свідченням наслідків такого переведення: сплановане викрадення росією унікальної колекції³².

Оцінюючи стан пам'ятки з точки зору сьогодення, зазначимо, що задум путіна майже реалізований. Автентичність Херсонеса Таврійського та його хори на межі повного знищення: музей перетворено на монастир, найцінніші речі вивезені в рф, свідчення і будівельні залишки давнього демократичного поліса закриті для експозиції. Натомість створена підробка — так званий Новий Херсонес. Так, під час відвідин у березні 2023 року путіним будівництва, митрополит тихон заявив, що під час розкопок на площі 81 тис. кв. м уже віднайдено 3 млн артефактів.³³ Цінні знахідки, серед яких фрески, ікони, прикраси, посуд, — вивозились до музеїв рф. Чимало з них викрадалось і потрапляло на чорний ринок.

Аналізуючи стан російських перетворень у Херсонесі Таврійському за десять років, голова моніторингової групи ГО «Кримський інститут стратегічних досліджень Денис Яшний зазначив: «...Україна дистанційно намагалася стежити за станом історичних експонатів за допомогою супутникових знімків, адже за своєю давньою традицією рф намагалася повністю вписати Херсонес у свою історію та у свою власність. На полі Херсонеса створюється новий міф про Херсонес. Цей міф про те, що Росія начебто відтворює велич Херсонеса»³⁴.

Ще однією пам'яткою, що викликала велике зацікавлення в окупаційній владі, став Бахчисарайський ханський палац, який свого часу був включений до Попереднього списку ЮНЕСКО³⁵. Він вважається не лише символом історії кримськотатарського народу, а й серцевиною його багатогранної культури. Це єдиний у світі зразок кримськотатарської палацової архітектури, що впродовж 1532–1783 років слугував родовою резиденцією правителів Кримського ханства — династії Ґераїв. Головна архітектурна ідея — втілення мусульманського уявлення про райський сад на землі, адже «Бахчисарай» перекладається з кримськотатарської мови як «палац-сад»³⁶.

На території музейного комплексу розташовані палац, гаремний корпус, ханський цвинтар і мечеть. У липні 2016 року в російському держкомітеті з охорони культурної спадщини Криму було погоджено «реставрацію» ханського палацу з метою проведення «протиаварійних робіт». На замовлення окупаційної влади були розпочаті роботи на найстарішій споруді Великої Ханської мечеті (1532). Внаслідок зняття та заміни автентичних балок перекриття і черепиці ручної роботи було пошкоджено розписи, відновлені українськими реставраторами у другій половині ХХ ст., та один із найстаріших надгробків на ханському цвинтарі. Дії російського підрядника завдали непоправної шкоди пам'ятці, що є не лише питанням корупції та непрофесіоналізму, а й одним із яскравих кроків щодо асиміляції корінного кримськотатарського народу. Можна сказати, що тут простежуються елементи повторення геноциду радянських часів, коли було знищено чимало архітектурних пам'яток кримських татар.

У результаті робіт пошкоджено розписи ХVIII ст., на фасаді будівлі утворилися тріщини та обвалилася штукатурка, навколо головного корпусу Ханського палацу зведено металевий навіс, вага якого загрожує руйнуванню пам'ятки. Експертка Бахчисарайського історико-культурного заповідника, членкиня Експертної ради Представництва Президента України в АР Крим Ельміра Аблялімова наголосила: «Ми стикаємося із ситуацією гуманітарної агресії. Питання руйнування об'єктів вуалюються такими назвами, як протиаварійні роботи, реставраційні роботи. Тобто по факту відбувається знищення дуже ювелірно, непомітно для нас. Але насправді ми маємо справу з фактами культурного стирання щодо певної групи людей, яка є корінним народом України — кримських татар»³⁷.

Дії окупаційної влади також негативно вплинули на збереження комплексу пам'яток XVI–XVI ст. Судакської (Генуезької) фортеці, адже на її території без будь-яких дозволів розпочалося будівництво готельних приміщень та санвузлів. Це при тому, що Судакська фортеця була найкраще збереженою пам'яткою західноєвропейського фортечного будівництва на півдні України, що ідеально вписана у гірський ландшафт. У 2015 р. одна з веж фортеці обвалилася. Ця драма потягнула за собою іншу — нелегітимне російське керівництво музеєм найняло робітників без належної кваліфікації, які залили фундамент бетоном і на ньому із старого каміння, але із застосуванням сучасного цементу змурували копію автентичної вежі. До того ж сучасні малі і не дуже архітектурні форми, електричні стовпи, встановлені під час окупації в охоронній зоні Судакської фортеці, спотворюють загальний вигляд історичного об'єкта³⁸.

Звісно, варварські дії нелегітимної окупаційної влади викликали занепокоєння в центральних органах влади, зокрема у Міністерстві культури України, які намагалися впливати на процеси так званої «реставрації», проте не завжди робили це оперативно. Важливу роль відіграла громадськість, зокрема члени ІКОМОС, ІККРОМ, ІКОМ, пам'яткоохоронці, музейна спільнота, активісти кримських організацій, які зуміли забезпечити інформування міжнародної спільноти про стан культурної спадщини на території анексованого рф Кримського півострова.

Вперше про загрозу об'єктам культурної спадщини в окупованому Криму було озвучено у листопаді 2014 р. на XVIII Генеральній асамблеї Міжнародної ради з питань пам'яток і визначних місць (ICOMOS), що відбулася у Флоренції (Італія). Під час засідання, у відповідь на заяву Українського Національного Комітету ІКОМОС «Стан культурної спадщини в Автономній Республіці Крим (Україна)» була прийнята резолюція, в якій наголошувалося: «Об'єкти культурної спадщини в Криму та на сході України — серед них об'єкти, включені до Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО — стародавнє місто Херсонес і його хора, а також об'єкти, включені у Попередній список Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, — розглядаються як невід'ємна частина культурної спадщини України і перебувають під захистом законодавства України. Згадані вище об'єкти культурної спадщини перебувають під захистом Гаазької 1954 року конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту, підписаної як росією, так і Україною»³⁹. Варто зазначити, що до складу української делегації, очолюваної Президентом УНК ІКОМОС Миколою Яковиною, входили й членкині УНК ІКОМОС Тамара Марусик та Ірина Коротун, професорки Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Вагому роль у комунікації з міжнародними організаціями, зокрема ЮНЕСКО, відіграє Національна комісія України у справах ЮНЕСКО (далі — Нацкомісія ЮНЕСКО). Так, у вересні 2017 року в МЗС України відбулося XXII засідання Нацкомісії ЮНЕСКО, головна тема якого — ситуація в окупованому Криму у сфері компетенції ЮНЕСКО. Член Нацкомісії, Голова Меджлісу кримськотатарського народу Рефат Чубаров подав факти кричущих порушень прав місцевого населення та руйнування культурної спадщини. Особливу увагу члени Нацкомісії приділили питанню моніторингу стану об'єктів культурної спадщини на окупованій території, підготовці реєстру рухомих та нерухомих

пам'яток та об'єктів України, що перебувають у музейних фондах на території Криму, а також приєднання України до Другого протоколу до Гаазької конвенції про захист культурних цінностей на випадок збройних конфліктів (1954 року)⁴⁰.

У січні 2018 р. було проведено спеціальне засідання Нацкомісії України у справах ЮНЕСКО, де розглядалось питання захисту культурної спадщини в Криму і надана низка конкретних пропозицій, серед яких: організація в Посольстві України у Франції за участі представників Секретаріату ЮНЕСКО, ІКОМОС, ІКПРОМ, постійних делегацій країн-членів ЮНЕСКО, журналістів та громадськості інформаційного заходу з проблематики захисту культурної спадщини в Криму, зокрема Бахчисарайського ханського палацу; проведення громадських слухань та експертних консультацій; участь міжнародних експертів у моніторингових місіях в Криму⁴¹.

У 2018 році також були внесені зміни і доповнення до Закону України «Про охорону культурної спадщини» (2000): відповідальність за пам'ятки місцевого значення покладалась на місцеві органи державної влади, національного — на центральні органи виконавчої влади. Ба більше, Закон розширено за рахунок включення нового розділу VI (1) «Особливості охорони об'єктів Всесвітньої спадщини», в якому окреслено правовий статус «пам'ятки національного значення з урахуванням особливостей, встановлених Конвенцією про охорону Всесвітньої культурної і природної спадщини (1972), цим Законом і планом управління об'єктом Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО»⁴².

30 червня 2020 року Верховна Рада України завершила тривалу процедуру приєднання до Другого протоколу до Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954 року. Звісно, в умовах тимчасової окупації рф частини території України положення зазначеного протоколу є надзвичайно важливим у контексті застосування конкретних дій задля посилення захисту культурної спадщини в Автономній Республіці Крим⁴³. Проте росія, яка добре відома своїм брутальним і цинічним ставленням до міжнародного права, свої обов'язки щодо виконання вимог як Гаазької конвенції, так і Другого протоколу до неї, ігнорує.

Ухвалення Виконавчою радою ЮНЕСКО у період з 2014 по 2021 р. одинадцяти рішень, про що йдеться в інформації від 25 січня 2021 р., вміщеній на сайті Постійного представництва України при ЮНЕСКО — Спостереження за ситуацією в Автономній Республіці Крим, Україна⁴⁴, спрямовані на забезпечення постійної уваги Організації до питань кримської перспективи, насамперед збереження кримської культурної спадщини в умовах російської окупації, серед яких — об'єкти Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. На прохання Генерального директора ЮНЕСКО Нацкомісія України у справах ЮНЕСКО та Постійне представництво України при ЮНЕСКО представили доповідь, де наведено загальний огляд ситуації у сферах компетенції ЮНЕСКО в Автономній Республіці Крим та Севастополі, які тимчасово окупувала російська федерація. У доповідь включена інформація, оновлена за період з січня 2020 року до кінця липня 2021 року. До доповіді долучилися також організації-партнери ЮНЕСКО — Управління Верховного комісара ООН з прав людини, Представник ОБСЄ з питань свободи ЗМІ, Міжнародна рада з охорони пам'яток та історичних місць (ICOMOS). Надана українською стороною інформація була включена до доповіді Генерального директора ЮНЕСКО у повному обсязі⁴⁵.

10 вересня 2021 року повний текст доповіді Генерального директора ЮНЕСКО на 212-й сесії Виконавчої ради щодо моніторингу ситуації в Автономній Республіці Крим (Україна), обсягом 37 арк., був розміщений на офіційному сайті ЮНЕСКО. Зокрема, зазначалось: «Росія привласнила українські культурні цінності на півострові, включаючи 4 095 пам'яток національного та місцевого значення, які перебувають під охороною держави. ...Росія використовує таке привласнення для реалізації своєї комплексної довгострокової стратегії щодо зміцнення свого історичного, культурного і релігійного домінування над минулим, сьогоденням і майбутнім Криму»⁴⁶.

А вже 20 вересня того ж року «Історична правда» зробила широкий допис, оприлюднивши суть доповіді: «Росія вивозить культурні цінності з окупованого Криму без необхідних заходів збереження та дозволів України, як того вимагає міжнародне право. Більше того, вони демонструються уже на території росії як власне російська культурна спадщина. Порушуючи вимоги Другого протоколу до Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту, росія проводить на об'єктах культурної спадщини Криму несанкціоновані археологічні розкопки, намагаючись стерти сліди культурної присутності кримських татар. Крім цього, при будівництві славнозвісної автотраси «Таврида», були цинічно знищені мусульманські поховання. У Бахчисарай незаконно створені органи окупаційної влади захопили 32 об'єкти нерухомості національної пам'ятки «Ханський палац», які входять до складу Бахчисарайського державного історико-культурного заповідника»⁴⁷.

Повномасштабне вторгнення рф в Україну 24 лютого 2022 року загострило ситуацію зі збереженням культурної спадщини, адже руйнувань зазнало чимало об'єктів культурної спадщини

місцевого, національного і всесвітнього значення в різних регіонах України, нерідко перебуваючи під загрозою повного знищення. Безпрецедентне викривлення історії, пряме викрадення унікальних культурних цінностей, руйнація, нищення об'єктів Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, розташованих у Криму, свідчать про важливість і необхідність акцентування уваги на цій проблемі з боку держави, міжнародних організацій, громадськості. Адже ці питання напругу пов'язані з національною безпекою держави Україна.

Висновки. Отримавши визнання у світі завдяки зусиллям України, Херсонес Таврійський та його хора, включений до Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО у 2013 році, і Бахчисарайський палац кримських ханів та Судакська (Генуезька) фортеця, як вагомні пам'ятки унікальної кримської спадщини, що містяться у Попередньому списку ЮНЕСКО, повною мірою відчули на собі протиправність дій влади в умовах російської окупації Кримського півострова.

Одразу після анексії Кримського півострова, згідно з указом президента РФ, почались процедури щодо «перепідпорядкування» росії всієї кримської спадщини. Зокрема, це стосувалось вищезазначених об'єктів, які уже до кінця 2015 року були внесені до переліку «цінних об'єктів культурної спадщини народів російської федерації». Це при тому, що ці об'єкти були подані до Основного або Попереднього списків ЮНЕСКО від держави Україна, і юридично, згідно з українським законодавством, були й залишаються частиною культурної спадщини України.

На окупованій території Криму відбувається процес незворотних наслідків щодо кримської культурної спадщини, насамперед об'єктів всесвітнього значення, через ігнорування росією Гаазької конвенції 1954 року та Другого протоколу до неї (1999 р.), а також через відсутність можливості прямого контролю України та міжнародних організацій. Викрадення, вивезення артефактів та їхнє привласнення росією, а також незаконні археологічні розкопки, «реставрація» пам'яток або ж роботи із «благоустрою» території — це шлях до нищення автентичності об'єктів.

За поданням України міжнародні організації, котрі покликані опікуватись об'єктами Всесвітньої спадщини, намагались впливати на загрозливу ситуацію щодо збереження унікальних культурних цінностей, зокрема через запровадження процедур прямого моніторингу, свідченням чого були регулярні рішення Виконавчої ради ЮНЕСКО щодо Криму.

Після повномасштабного вторгнення РФ в Україну 24 лютого 2022 року Україна продовжує тісну співпрацю з ЮНЕСКО, розглядаючи діяльність цієї організації як ключовий інструмент захисту культурного надбання від руйнування та політичної апропріації. Активна позиція України не дозволяє міжнародній спільноті «забути» проблему охорони та збереження об'єктів Всесвітньої спадщини в Криму, спонукає утримувати питання окупованого Криму в міжнародному порядку денному та створює правову основу для майбутнього притягнення агресора до відповідальності за шкоду, завдану культурній спадщині людства. Позитивним є те, що держава Україна презентує себе не в ролі «жертви», а як активного суб'єкта, що розуміє загрозу власній національній безпеці, а тому ініціює нові методи дистанційного спостереження (спутникові знімки, звіти неурядових організацій тощо).

¹ Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage, URL: <https://whc.unesco.org/en/conventiontext/>

² Ancient City of Tauric Chersonese and its Chora, URL: <https://whc.unesco.org/en/list/1411>

³ С. Кот, *Проблеми захисту культурних цінностей на окупованих територіях Криму та м. Севастополя* [Problems of protecting cultural values in the occupied territories of Crimea and the city of Sevastopol], in «Культурні цінності Криму і Донбасу в умовах війни та окупації: матеріали круглого столу «Історико-культурний та науковий потенціал Півдня та Сходу України в умовах окупації та військових дій: загрози, втрати, перспективи збереження та відновлення», Київ, Ін-т історії України НАН України, 2016, с. 7–24.

⁴ О. Титова, *Культурна спадщина Криму та Донбасу за сучасних умов: загрози, втрати, перспективи збереження* [Cultural heritage of Crimea and Donbas in modern conditions: threats, losses, prospects for preservation], in «Культурні цінності Криму і Донбасу в умовах війни та окупації: матеріали круглого столу «Історико-культурний та науковий потенціал Півдня та Сходу України в умовах окупації та військових дій: загрози, втрати, перспективи збереження та відновлення», Київ, Ін-т історії України НАН України, 2016, с. 25–30.

⁵ С. Кот, *Про стан культурної спадщини України* (Інформаційно-аналітичні матеріали до парламентських слухань «Стан, проблеми та перспективи охорони культурної спадщини в Україні» 18 квітня 2018 р.) [On the State of Cultural Heritage of Ukraine (Information and analytical materials for the parliamentary hearings «State, problems and prospects of cultural heritage protection in Ukraine» April 18, 2018)], Київ, Ін-т історії України НАН України, 2018, с. 36–37.

⁶ Г. Денисенко, О. Денисенко, *Культурна спадщина в умовах війни: українські реалії (2014–2022 рр.)* [Cultural Heritage in Wartime: Ukrainian Realities (2014–2022)], in «Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика», Київ, 2023, вип. 27, с. 251–270.

- ⁷ О. Рішняк, *Культурна спадщина у воєнному конфлікті: міжнародний досвід другої половини ХХ — початку ХХІ ст. та українська дійсність* [Cultural heritage in military conflict: international experience of the second half of the 20th — early 21st centuries and Ukrainian reality], in «Український історичний журнал», 2022, № 4 (565), с. 159–173.
- ⁸ Н. Калинюк, К. Мельникова, Н. Гуменна, *Особливості правового статусу культурних пам'яток під час російсько-української війни* [Peculiarities of the legal status of cultural monuments during the Russian-Ukrainian war], in «Науковий вісник Ужгородського національного університету», серія Право, вип. 88, ч. 4, 2025, с. 71–78.
- ⁹ М. Рогожа, *Збереження культурної спадщини України в умовах війни: практики міжнародної взаємодії*. [Preservation of the cultural heritage of Ukraine in times of war: practices of international interaction], in «Українські культурологічні студії», 2023, № 1 (12), с. 10–14.
- ¹⁰ В. Бакальчук, *Збереження та охорона культурної спадщини в Криму: актуальні виклики та проблеми*. [Preservation and protection of cultural heritage in Crimea: current challenges and problems], in «Стратегічні пріоритети», 2019, № 2, с. 46–52.
- ¹¹ Д. Яшний, *Моніторинг стану культурної спадщини в Криму за відкритими даними (2014–2020)* [Monitoring the state of cultural heritage in Crimea using open data (2014–2020)], in «Пам'яткознавчі студії: проблеми, практики, перспективи розвитку», вип. 1, Київ, 2020, с. 67–73.
- ¹² *Постійне представництво України при ЮНЕСКО* [Permanent Mission of Ukraine to UNESCO], URL: <https://unesco.mfa.gov.ua/en/ukraine-and-unesco-cooperation/follow-situation-autonomous-republic-crimea-ukraine>
- ¹³ Follow-up to decisions and resolutions adopted by the Executive Board and the General Conference at their previous sessions, part I: Programme issues, E: Follow-up of the situation in the Autonomous Republic of Crimea (Ukraine), 205th, 2018, URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000265594>; Follow-up to decisions and resolutions adopted by the Executive Board and the General Conference at their previous sessions, part I: Programme issues, E: Follow-up of the situation in the Autonomous Republic of Crimea (Ukraine) 212th, 2021, URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000378910>
- ¹⁴ *Голос Криму. Культура* [Voice of Crimea. Culture], URL: <https://culture.voiccrimea.com.ua/uk/>
- ¹⁵ *Світова спадщина ЮНЕСКО* [UNESCO World Heritage Site], URL: <https://culture.voiccrimea.com.ua/uk/category/spadshchyna/svitova-spadshchyna-iunesko/>
- ¹⁶ *Культурна спадщина Криму* [Cultural heritage of Crimea], URL: <https://ciss.org.ua/en/kulturna-spadshchina-krimu.html>; «Суд» в Криму не дозволив залучити ЮНЕСКО до справи про незаконну забудову Херсонеса. The «court» in Crimea did not allow UNESCO to be involved in the case of illegal construction in Chersonese, URL: <https://krymsos.com/sud-v-krymu-ne-dozvoliv-zaluchyty-yunesko-do-spravy-pro-nezakonnuzabudovu-hersonesa/>
- ¹⁷ «Суд» в Криму не дозволив залучити ЮНЕСКО до справи про незаконну забудову Херсонеса.
- ¹⁸ *Про Заяву Верховної Ради України «Про відсіч збройній агресії Російської Федерації та подолання її наслідків»* [On the Statement of the Verkhovna Rada of Ukraine «On Repelling the Armed Aggression of the Russian Federation and Overcoming Its Consequences»], URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/337-19#Text>
- ¹⁹ *У Москві підписали договір про приєднання Криму до росії* [A treaty on the accession of Crimea to Russia was signed in Moscow], URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/25301131.html>
- ²⁰ О. Титова, *Культурна спадщина Криму та на Донбасі за сучасних умов: загрози, втрати, перспективи збереження*, с. 25.
- ²¹ «Півострів скарбів» в руках окупантів: загрози і виклики українській культурній спадщині в Криму [«Treasure Peninsula» in the hands of the occupiers: threats and challenges to Ukrainian cultural heritage in Crimea], URL: <https://culture.voiccrimea.com.ua/uk/khto-nastupna-zhertva-okupativ/>
- ²² *Ancient City of Tauric Chersonese and its Chora.*
- ²³ *Ancient City of Tauric Chersonese and its Chora.*
- ²⁴ *Херсонеський Історико-Археологічний Музей-Заповідник (1892)* [Chersonesos Historical and Archaeological Museum-Reserve (1892)], URL: <https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/REF0009247>
- ²⁵ *Загроза втрати об'єкта світової та української спадщини «Херсонесу Таврійського» як наслідок російської окупації* [The threat of losing the world and Ukrainian heritage site «Tavrian Chersonese» as a result of the Russian occupation], URL: <https://culture.voiccrimea.com.ua/uk/zahrozy-vtraty-ob-iekta-svitovoi-ta-ukrainskoi-spadshchyny-khersonesu-tavrijskoho-ia-iasnashchyni-rosiyskoi-okupatsii-2/>
- ²⁶ *Путін заявив про сакральне значення Криму для Росії* [Putin stated the sacred importance of Crimea for Russia], URL: <https://www.unian.ua/politics/1017549-putin-zayaviv-pro-sakralne-tsvivilizatsiynne-znachennya-krimu-dlya-rosiji.html>
- ²⁷ *Як змінилася культурна сфера Криму за 10 років окупації* [How the cultural sphere of Crimea has changed over 10 years of occupation], URL: <https://www.voiccrimea.com.ua/uk/analytics/post/f81633b4-f4b7-4505-a9f5-111f6ea402a2/>
- ²⁸ *Херсонес. Неріздвяна історія* [Chersonese. A non-Christmas story], URL: https://zaxid.net/hersones_nerizdvanya_istoriya_n1577581
- ²⁹ *Російські окупанти повністю зруйнували античне місто Херсонес у Криму* [Russian occupiers completely destroyed the ancient city of Chersonese in Crimea], URL: https://zaxid.net/na_mistsy_ruyin_antichnogo_hersonesa_u_krimu_rosiyani_zbuduvali_novobud_n1588323
- ³⁰ О. Рішняк, *Культурна спадщина у воєнному конфлікті: міжнародний досвід другої половини ХХ — початку ХХІ ст. та українська дійсність*, с. 167.
- ³¹ *Як змінилася культурна сфера Криму за 10 років окупації.*
- ³² *Росіяни вивезли з музею Херсонес Таврійський золото Візантії* [Rosiyany vyvezly z muzeyu Khersones Tavriys'kyu zoloto Vizantiyi Russians removed Byzantine gold from the Tauric Chersonese museum], URL: <https://df.news/2023/05/23/rosiiany-vyvezly-z-muzeiu-khersones-tavriyskyj-zoloto-vizantii/>
- ³³ *Херсонес. Неріздвяна історія.*
- ³⁴ *Створюється новий міф: в Києві обговорили проблеми охорони «Стародавнього міста Херсонес* [A new myth is being created: the problems of protecting the «Ancient City of Chersonese» were discussed in Kyiv], URL:

<https://suspilne.media/crimea/983829-stvoruetsa-novij-mif-v-kievi-obgovorili-problemi-ohoroni-starodavnogo-mista-hersones-akij-pid-zagrozou-rf/>

- ³⁵ *Tentative Lists. Ukraine*, URL: <https://whc.unesco.org/en/tentativelists/?action=listtentative&state=ua&order=states>
- ³⁶ «Ми втрачаємо цю пам'ятку»: ексдиректорка заповідника у Бахчисарай розповіла про нищення росіянами ханського палацу [«We are losing this monument»: the former director of the reserve in Bakhchysarai spoke about the destruction of the Khan's Palace by the Russians], URL: <https://suspilne.media/culture/357350-mi-vtracaemo-cu-pamatku-eksdirektorka-zapovidnika-u-bahcisarai-rozprovila-pro-nisenna-rosianami-hanskogo-palacu/>
- ³⁷ Велика тріщина на культурній спадщині. До чого призвела російська «реставрація» Ханського палацу в Бахчисарай [A big crack in cultural heritage. What did the Russian «restoration» of the Khan's Palace in Bakhchysarai lead to?], URL: <https://ua.krymr.com/a/krym-bakhchysaray-khanskyi-palats-trischyna-restavratsia/31698925.html>
- ³⁸ Генуезька фортеця в Судак: період окупації [Genoese fortress in Sudak: period of occupation], URL: <https://culture.voicecrimea.com.ua/uk/henuezka-fortetsia-v-sudaku-period-okupatsii/>
- ³⁹ *Resolution 18GA 2014/27 — Follow up to the situation of cultural heritage in the Autonomous Republic of Crimea (Ukraine) The 18th General Assembly of ICOMOS*, URL: https://www.icomos.org/images/DOCUMENTS/Secretariat/2015/GA_2014_results/GA_2014_Resolutions_EN_20150109_finalcirc
- ⁴⁰ Ситуація у Криму є пріоритетом роботи Національної комісії України у справах ЮНЕСКО [The situation in Crimea is a priority for the National Commission of Ukraine for UNESCO], URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/250309472>
- ⁴¹ Україна–ЮНЕСКО: Росія нищить Ханський палац у Бахчисарай [Ukraine–UNESCO: Russia destroys the Khan's Palace in Bakhchisarai], URL: https://www.istpravda.com.ua/short/2018/01/23/151938/view_print/
- ⁴² Закон України «Про охорону культурної спадщини» [Law of Ukraine «On the Protection of Cultural Heritage»], URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text>
- ⁴³ Україна приєдналася до Другого протоколу до Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954 року [Ukraine acceded to the Second Protocol to the 1954 Hague Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict], URL: <https://unesco.mfa.gov.ua/news/ukrayina-priyednalasya-do-drugogo-protokolu-do-gaazkoyi-konvenciyi-pro-zahist-kulturnih-cinnostej-u-vipadku-zbrojnogo-konfliktu-1954-roku>
- ⁴⁴ Постійне представництво України при ЮНЕСКО.
- ⁴⁵ Загальна інформація щодо доповіді Генерального директора ЮНЕСКО [General information on the report of the Director-General of UNESCO], URL: <https://unesco.mfa.gov.ua/news/dopovid-generalnogo-direktora-yunesko-shchodo-monitoringu-situaciyi-v-avtonomnij-respublici-krim-ukrayina>
- ⁴⁶ *Follow-up to decisions and resolutions adopted by the Executive Board and the General Conference at their previous sessions, part I: Programme issues, E. Follow-up of the situation in the Autonomous Republic of Crimea (Ukraine) 212th, 2021.*
- ⁴⁷ ЮНЕСКО: в окупованому Криму росія привласнила понад 4 тисячі пам'яток і вивозить артефакти [UNESCO: Russia has appropriated over 4,000 monuments in occupied Crimea and is exporting artifacts], URL: <https://www.istpravda.com.ua/short/2021/09/20/160196/>

References

1. Ancient City of Tauric Chersonese and its Chora, URL: <https://whc.unesco.org/en/list/1411>
2. Bakalchuk V., Zberezhennia ta okhorona kulturnoi spadshchyny v Krymu: aktualni vyklyky ta problemy. [Preservation and protection of cultural heritage in Crimea: current challenges and problems], in «Stratehichni priorytety», 2019, № 2, s. 46-52.
3. Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage, URL: <https://whc.unesco.org/en/conventiontext/>
4. Denysenko H., Denysenko O., Kulturna spadshchyna v umovakh viiny: ukrainski realii (2014–2022 rr.) [Cultural Heritage in Wartime: Ukrainian Realities (2014–2022)], in «Ukraina XX st.: kultura, ideolohiia, polityka», Kyiv, 2023, vyp. 27, s. 251–270.
5. Follow-up to decisions and resolutions adopted by the Executive Board and the General Conference at their previous sessions, part I: Programme issues, E: Follow-up of the situation in the Autonomous Republic of Crimea (Ukraine), 205th, 2018, URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000265594>
6. Follow-up to decisions and resolutions adopted by the Executive Board and the General Conference at their previous sessions, part I: Programme issues, E. Follow-up of the situation in the Autonomous Republic of Crimea (Ukraine) 212th, 2021, URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000378910>
7. Henuezka fortetsia v Sudaku: period okupatsii [Genoese fortress in Sudak: period of occupation], URL: <https://culture.voicecrimea.com.ua/uk/henuezka-fortetsia-v-sudaku-period-okupatsii/>
8. Holos Krymu. Kultura [Voice of Crimea. Culture], URL: <https://culture.voicecrimea.com.ua/uk/>
9. Kalyniuk N., Melnykova K., Humenna N., Osoblyvosti pravovoho statusu kulturnykh pamiatok pid chas rosiisko-ukrainskoi viiny [Peculiarities of the legal status of cultural monuments during the Russian-Ukrainian war], in «Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnogo universytetu», seriia Pravo, vyp. 88, ch. 4, 2025, s. 71–78.
10. Khersones. Nerizdviana istoriia [Chersonese. A non-Christmas story], URL: https://zaxid.net/hersones_nerizdviana_istoriya_n1577581
11. Khersoneskyi Istoryko-Arkeolohichni Muzei-Zapovidnyk (1892) [Chersonesos Historical and Archaeological Museum-Reserve (1892)], URL: <https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/REF0009247>
12. Kot S., Pro stan kulturnoi spadshchyny Ukrainy (Informatsiino-analitychni materialy do parlamentskykh slukhan «Stan, problemy ta perspektyvy okhorony kulturnoi spadshchyny v Ukraini» 18 kvitnia 2018 r.) [On the State of Cultural Heritage of Ukraine (Information and analytical materials for the parliamentary hearings «State, problems

- and prospects of cultural heritage protection in Ukraine» April 18, 2018]], Kyiv, In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2018, s. 36–37.
13. Kot S., Problemy zakhystu kulturnykh tsinnosti na okupovanykh terytoriiakh Krymu ta m. Sevastopolia [Problems of protecting cultural values in the occupied territories of Crimea and the city of Sevastopol], in «Kulturni tsinnosti Krymu i Donbasu v umovakh viiny ta okupatsii: materialy kruhloho stolu «Istoryko-kulturnyi ta naukovyi potentsial Pivdnia ta Skhodu Ukrainy v umovakh okupatsii ta viiskovykh dii: zahrozy, vtraty, perspektyvy zberezhennia ta vidnovlennia», Kyiv, In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2016, s. 7–24.
  14. Kulturna spadshchyna Krymu [Cultural heritage of Crimea], URL: <https://ciss.org.ua/en/kulturna-spadshchina-krymu.html>
  15. «My vtrachaiemo tsiu pamiatku»: eksdyrektorka zapovidnyka u Bakhchysarai rozpovila pro nyschchennia rosiianamy khanskoho palatsu [«We are losing this monument»: the former director of the reserve in Bakhchysarai spoke about the destruction of the Khans Palace by the Russians], URL: <https://suspilne.media/culture/357350-mi-vtracaemo-cu-pamatku-eksdirektorka-zapovidnyka-u-bahchisarai-rozpovila-pro-nisenna-rosianami-hanskogo-palacu/>
  16. «Pivostriv skarbiv» v rukakh okupantiv: zahrozy i vykylyky ukrainskii kulturnii spadshchyni v Krymu [«Treasure Peninsula» in the hands of the occupiers: threats and challenges to Ukrainian cultural heritage in Crimea], URL: <https://culture.voicecrimea.com.ua/uk/khto-nastupna-zhertva-okupantiv/>
  17. Postiine predstavnytstvo Ukrainy pry YuNESKO [Permanent Mission of Ukraine to UNESCO], URL: <https://unesco.mfa.gov.ua/en/ukraine-and-unesco-cooperation/follow-situation-autonomous-republic-crimea-ukraine>
  18. Pro Zaiavu Verkhovnoi Rady Ukrainy «Pro vidsich zbroinii ahresii Rosiiskoi Federatsii ta podolannia yii naslidkiv» [On the Statement of the Verkhovna Rada of Ukraine «On Repelling the Armed Aggression of the Russian Federation and Overcoming Its Consequences»], URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/337-19#Text>
  19. Putin zaiavyyv pro sakralne znachennia Krymu dlia Rosii [Putin stated the sacred importance of Crimea for Russia], URL: <https://www.unian.ua/politics/1017549-putin-zayaviv-pro-sakralne-tsvivilizatsiynne-znachennya-krymu-dlya-rosiji.html>
  20. Resolution 18GA 2014/27 — Follow up to the situation of cultural heritage in the Autonomous Republic of Crimea (Ukraine) The 18th General Assembly of ICOMOS, URL: https://www.icomos.org/images/DOCUMENTS/Secretariat/2015/GA_2014_results/GA_2014_Resolutions_EN_20150109_finalcirc
  21. Rishniak O., Kulturna spadshchyna u voiennomu konflikti: mizhnarodnyi dosvid druhoi polovyny XX — pochatku XXI st. ta ukrainska diisnist [Cultural heritage in military conflict: international experience of the second half of the 20th — early 21st centuries and Ukrainian reality], in «Ukrainskyi istorychnyi zhurnal», 2022, № 4 (565), s. 159-173.
  22. Rohozha M., Zberezhennia kulturnoi spadshchyny Ukrainy v umovakh viiny: praktyky mizhnarodnoi vzaiemodii. [Preservation of the cultural heritage of Ukraine in times of war: practices of international interaction], in «Ukrainski kulturolohichni studii», 2023, № 1 (12), s. 10-14.
  23. Rosiiany vyvezly z muzeiu Khersones Tavriiskyi zoloto Vizantii [Rosians removed Byzantine gold from the Tauric Chersonese museum], URL: <https://df.news/2023/05/23/rosiiany-vyvezly-z-muzeiu-khersones-tavriiskyj-zoloto-vizantii/>
  24. Rosiiski okupanty povnistiu zruinuvaly antychne misto Khersones u Krymu [Russian occupiers completely destroyed the ancient city of Chersonese in Crimea], URL: https://zaxid.net/na_mistsi_ruyin_antichnogo_hersonesa_u_krymu_rosiiani_zbuduvali_novobud_n1588323
  25. Stvoriuietsia novyi mif: v Kyievi obhovoryly problemy okhorony «Starodavnoho mista Khersones [A new myth is being created: the problems of protecting the «Ancient City of Chersonese» were discussed in Kyiv], URL: <https://suspilne.media/crimea/983829-stvoriuietsia-novij-mif-v-kyievi-obgovorili-problemi-okhoroni-starodavnoho-mista-hersones-akij-pid-zagrozou-uf/>
  26. Svitova spadshchyna YuNESKO [UNESCO World Heritage Site], URL: <https://culture.voicecrimea.com.ua/uk/category/spadshchyna/svitova-spadshchyna-iunesko/>
  27. Sytuatsiia u Krymu ye priorytetom roboty Natsionalnoi komisii Ukrainy u spravakh YuNESKO [The situation in Crimea is a priority for the National Commission of Ukraine for UNESCO], URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/250309472>
  28. «Sud» v Krymu ne dozvolyyv zaluchyty YuNESKO do spravy pro nezakonnu zabudovu Khersonesa. The «court» in Crimea did not allow UNESCO to be involved in the case of illegal construction in Chersonese, URL: <https://krymsos.com/sud-v-krymu-ne-dozvolyyv-zaluchyty-yunesko-do-spravy-pro-nezakonnu-zabudovu-hersonesa/>
  29. Tentative Lists. Ukraine, URL: <https://whc.unesco.org/en/tentativelists/?action=listtentative&state=ua&order=states>
  30. Tytova O., Kulturna spadshchyna Krymu ta Donbasu za suchasnykh umov: zahrozy, vtraty, perspektyvy zberezhennia [Cultural heritage of Crimea and Donbas in modern conditions: threats, losses, prospects for preservation], in «Kulturni tsinnosti Krymu i Donbasu v umovakh viiny ta okupatsii: materialy kruhloho stolu «Istoryko-kulturnyi ta naukovyi potentsial Pivdnia ta Skhodu Ukrainy v umovakh okupatsii ta viiskovykh dii: zahrozy, vtraty, perspektyvy zberezhennia ta vidnovlennia», Kyiv, In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2016, s. 25-30.
  31. U Moskvi pidpysaly dohovir pro pryiednannia Krymu do rosii [A treaty on the accession of Crimea to Russia was signed in Moscow], URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/25301131.html>
  32. Ukraina pryiednalasja do Druhoho protokolu do Haazkoi konvencii pro zakhyst kulturnykh tsinnosti u vypadku zbroinoho konfliktu 1954 roku [Ukraine acceded to the Second Protocol to the 1954 Hague Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict], URL: <https://unesco.mfa.gov.ua/news/ukrayina-pryiednalasja-do-drugogo-protokolu-do-gaazkoyi-konvenciyi-pro-zahist-kulturnih-cinnostej-u-vipadku-zbrojnogo-konfliktu-1954-roku>
  33. Ukraina — YuNESKO: Rosiia nyschchyt Khanskyi palats u Bakhchysarai [Ukraine — UNESCO: Russia destroys the Khans Palace in Bakhchisarai], URL: https://www.istpravda.com.ua/short/2018/01/23/151938/view_print/

34. Velyka trishchyna na kulturnii spadshchyni. Do choho pryzvela rosiiska «restavratsiia» Khanskoho palatsu v Bakhchysarai [A big crack in cultural heritage. What did the Russian «restoration» of the Khans Palace in Bakhchysarai lead to?], URL: <https://ua.krymr.com/a/krym-bakhchysaray-khanskyi-palats-trishchyna-restavratsia/31698925.html>
35. Yak zminylasia kulturna sfera Krymu za 10 rokiv okupatsii [How the cultural sphere of Crimea has changed over 10 years of occupation], URL: <https://www.voicecrimea.com.ua/uk/analytics/post/f81633b4-f4b7-4505-a9f5-111f6ea402a2/>
36. Yashnyi D., Monitorynh stanu kulturnoi spadshchyny v Krymu za vidkrytymy danymy (2014-2020) [Monitoring the state of cultural heritage in Crimea using open data (2014-2020)], in «Pamiatkoznavchi studii: problemy, praktyky, perspektyvy rozvytku», vyp. 1, Kyiv, 2020, s. 67-73.
37. YuNESKO: v okupovanomu Krymu rosiia pryvlasnyla ponad 4 tysiachi pamiatok i vyvozyt artefakty [UNESCO: Russia has appropriated over 4,000 monuments in occupied Crimea and is exporting artifacts], URL: <https://www.istpravda.com.ua/short/2021/09/20/160196/>
38. Zahalna informatsiia shchodo dopovidi Heneralnoho dyrektora YuNESKO [General information on the report of the Director-General of UNESCO], URL: <https://unesco.mfa.gov.ua/news/dopovid-generalnogo-direktora-yunesko-shchodo-monitoringu-situaciyi-v-avtonomnij-respublici-krim-ukrayina>
39. Zahroza vtraty obiekta svitovoi ta ukrainskoi spadshchyny «Khersonesu Tavriiskoho» yak naslidok rosiiskoi okupatsii [The threat of losing the world and Ukrainian heritage site «Tavrian Chersonese» as a result of the Russian occupation], URL: <https://culture.voicecrimea.com.ua/uk/zahrozy-vtraty-ob-iekta-svitovoi-ta-ukrainskoi-spadshchyny-khersonesu-tavrijskoho-iak-naslidok-rosijskoi-okupatsii-2/>
40. Zakon Ukrainy «Pro okhoronu kulturnoi spadshchyny» [Law of Ukraine «On the Protection of Cultural Heritage»], URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text>